

UOT – 81-112.2

RASİM HEYDƏROV*

ƏBÜLFƏZ RƏCƏBLİNİN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan dilçiliyində özünəməxsus yeri olan və məktəb yaradan dilçilərdən olan Əbülfəz Rəcəbli dilçiliyin müxtəlif sahələrinə aid onlarla dərslük, dərş vəsaiti və monoqrafiyanın müəllifidir. Onun əsas fəaliyyəti isə heç şübhəsiz, türkoloji dilçiliklə bağlı olmuşdur. Bu da təsadüfi deyil, çünki onun həm namizədlik, həm də doktorluq dissertasiyası qədim türk yazılı abidələrinin dili ilə bağlı olmuşdur. Sonradan da alimin bu sahədə bir neçə monoqrafiyası çıxmış və yazılı abidələrin qrammatikəsindən bəhs edən dörd cildlik monoqrafiya çap etdirmişdir. Əbülfəz Rəcəbli eyni zamanda nəzəri dilçilik sahəsində də xeyli monoqrafiya və dərslüklərin müəllifidir. Onun həm dünya, həm də Azərbaycan dilçiliyinin tarixi ilə bağlı yazdığı fundamental əsərləri dilçilik tarixini öyrənmək baxımından olduqca aktualdır. Alimin eyni zamanda dünya dilçilik tarixində özünəməxsus yeri olan ayrı-ayrı dilçilərə, eyni zamanda dilçilik tarixində iz buraxmış məktəblərlə bağlı da əsərləri vardır. Əbülfəz müəllimin dilçiliyin nəzəri istiqamətləri ilə bağlı yazdığı əsərlərdən əlavə digər sahələrə aid də xeyli monoqrafiyaları və məqalələri də vardır. Alimin talış dili ilə bağlı yazdığı əsərlər bu cəhətdən maraq doğurur. Məqalədə görkəmli Azərbaycan dilçisi, professor Əbülfəz Rəcəbli yaradıcılığının əsas istiqamətləri qısa şəkildə şərh olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan dilçiliyi, Əbülfəz Rəcəbli, nəzəri dilçilik, türkoloji dilçilik, göytürk dili, talış dili

Giriş. Azərbaycan dilçiliyi tarixində məktəb yaradan dilçi alimlərdən biri də professor Əbülfəz Rəcəblidir. Alimin çoxşaxəli fəaliyyəti nəzəri dilçiliyin ən müxtəlif sahələrinə həsr olunmuşdur. Alimin həm türkoloji araşdırmaları, həm də nəzəri dilçiliklə bağlı yazdığı onlarla monoqrafiyası onun əsərlərinin ayrıca tədqiq etməyə əsas verir. Məlumdur ki, Azərbaycan dilçiliyi tarixində bir sıra görkəmli dilçilərin yaradıcılığı da araşdırılmış, eyni zamanda A.Babayevin “Azərbaycan dilçiləri” və elə əsərlərini tədqiqatə cəlb etdiyimiz Ə.Rəcəblinin “Azərbaycan dilçiliyi” adlı əsərləri də Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir.

1. Professor Əbülfəz Rəcəbli hər şeydən əvvəl türkoloq alimdir. Çünki alimin həm namizədlik, həm də doktorluq dissertasiyası qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bu tədqiqatdan sonra da onun “Göytürk dilinin fonetikasi”, “Göytürk dilinin leksikası”, “Göytürk dilinin morfologiyası” və “Göytürk dilinin sintaksisi” adlı fundamental monoqrafiyaları çap olunmuşdur. Monoqrafiyalar adından da göründüyü kimi, Göytürk dilinin qrammatikasına həsr olunsada əslində, türk dillərinin qrammatikası sahəsində indiyə qədər yazılmış ən sanballı monoqrafiyalardandır. Bu monoqra-

fiyalarla yanaşı, Əbülfəz müəllimin “Orxon-Yenisey abidələri dilində feilyaratma”, “Orxon-Yenisey abidələrində feilin mənə növləri”, “Orxon-Yenisey abidələri dilində feilin tərzləri” və digər əsərləri də onun türkologiyaya sahəsində yazdığı fundamental və əvəzolunmaz monoqrafiyalardandır.

Çünki müəllif bu əsərdə təkcə türk dillərinin qədim qatını deyil, eyni zamanda müasir vəziyyətini də təsvir edir, türk dilləri üçün orijinal bir “ümumi qrammatika” hazırlayır. Yəni oxucu bu kitablarda türk dilinin həm qədim, həm də müasir fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik sisteminin inkişaf dinamikasını izləyir. Burada biz göytürk işarələrinin (hərflərinin) qanunauyğun yazılış qaydalarının izahı ilə yanaşı, onların işlənmə məqamlarını bütün incəliklərinə qədər izahını verir. Bu monoqrafiyada eyni zamanda göytürk dilinin fonologiyası məsələləri, qrammatik qanun və hadisələr tədqiqatə cəlb edilir. Əbülfəz müəllim bu monoqrafiyasında göytürk dili üçün yeni qanun aşkarlayır və bunu “fonetik itələmə qanunu” adlandırır [Rəcəbli Ə: 2004, s.355]. Alim ahəng qanunu məsələsində də bir çox görkəmli dilçi alimlərlə razılaşıır. Məsələn, samitlərin ahəngi məsələsində Ə.Dəmirçizadənin “Samitlərin ahəngi qanunu ümumən türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də ilk dövrlərdə möhkəm, daimi mahiyyətli bir qanun kimi həm söz daxilində, həm sözlərə bitişən şəkildələrdə

* Fil.ü.f.d., dosent AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Eksperimental fonetik araşdırmalar laboratoriyası

geniş dairədə öz təsirini göstərmiş olsa da, sonralar zəifləmiş və məhdudlaşmışdır” [Dəmirçizadə Ə: 2007, s.115] fikrinə etiraz edir və bu prosesin əksinə getdiyini qeyd etmişdir [Rəcəbli Ə: 2004, s.381].

Monoqrafiyada eyni zamanda göytürk dilinin sait və samitlər sistemi müfəssəl şəkildə tədqiqata cəlb edilir. Mübaliğəsiz demək olar ki, bu əsəri oxumadan türk dillərinin fonetikasını barədə tədqiqat aparmaq doğru sayılmaz. Çünki bu əsər son illərdə nəinki göytürk dilinin, ümumiyyətlə, türk dillərinin fonetikasına həsr olunmuş ən sanballı əsərlərdən biri və bəlkə də birincisidir. Əbülfəz müəllimin göytürk dilinin qrammatikası ilə bağlı yazdığı digər üç monoqrafiya da təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, ümumiyyətlə, türkologiya üçün hadisə sayıla biləcək əsərlərdir. Bunun bir səbəbi əgər Əbülfəz müəllimin həm namizədlik, həm də doktorluq dissertasiyalarının da bu sahəyə həsr olunmasıdırsa, digər səbəbi heç şübhəsiz, onun nəzəri dilçilik üzrə də çox tanınmış bir dilçi olması və dilə ümumi dilçilik baxımından yanaşa bilməsindən irəli gəlir. Əbülfəz müəllim ümumi dilçilik bazasına sahib olduğundan onun bu əsəri türk dillərinin ümumi nəzəri baxımından öyrənilməsində olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əbülfəz müəllim ənənəvi dilçiliklə yanaşı, bu monoqrafiyalarda müasir dilçiliyin son nailiyyətlərindən istifadə edir. Məsələn, “Göytürk dilinin sintaksisi” monoqrafiyasında mətn dilçiliyi ilə bağlı yazılan bölmə [Rəcəbli Ə: 2003, s.541-627] müasir mətnə yanaşma və onun öyrənilməsi metodları, türk dillərinin mətninin öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətli. Əbülfəz müəllim Orxon-Yenisey inkişafı dövründə bu dillərdə xəbərlilik şəkilçiləri yerində və vəzifəsində (funksiyasında) şəxs əvəzliliklərinin işləndiyini qeyd edir ki, bu da türk dillərinin inkişafını izləmək baxımından çox böyük əhəmiyyətə malik bir faktdır. Bu monoqrafiyalarla yanaşı, Əbülfəz müəllimin “Orxon-Yenisey abidələri dilində feilyaratma”, “Orxon-Yenisey abidələrində feilin mənə növləri”, “Orxon-Yenisey abidələri dilində feilin tərzləri” və digər əsərləri də onun türkologiya sahəsində yazdığı fundamental və əvəzolunmaz monoqrafiyalardandır.

2. Professor Əbülfəz Rəcəblinin nəzəri dilçilik sahəsində də xeyli sayda monoqrafiya və dərslilər hazırlamışdır. Bu əsərlər içərisində

“Dilçiliyə giriş” kursundan mühazirə mətnləri” adlı dərs vəsaiti xüsusi ilə fərqlənir. Dərs vəsaitində dilin bütün səviyyələri haqqında qısa məlumat verilir və dilçilik elmi ilə məşğul olmağa hazırlaşan tələbələr üçün çox vacib bir kitabdır. 1988-ci ildə Əbülfəz Rəcəblinin “Dilçilik tarixi” adlı kitabı nəşr olunub. Kitabda Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndələri də daxil olmaqla dünya dilçiliyinin ən görkəmli nümayəndələri haqqında ətraflı məlumat verilir. Əsər 2006-cı ildə daha geniş və yenidən işlənmiş şəkildə iki cildə çap edilir. Müəllif bu kitabda dünya dilçiliyinin yaranmasından bəri yaranan bütün məktəblər haqqında məlumat verir. Kitabda qədim Çin, hind, yunan, Roma dilçilik məktəblərinə ayrıca yer ayrılır, Orta əsrlərdə Avropa və əsrlər ərəb dilçiliyi də tədqiqata cəlb edilir. XVII – XVIII əsr dilçiliyi bölməsində Avropada yaranan Ümumi rəşional qrammatika məktəbi, XIX əsr dilçiliyində isə Müqayisəli-tarixi dilçilik məktəbi və onun əsas nümayəndələri haqqında ətraflı məlumat verilir. Alim müasir ümumi dilçiliyin banisi Vilhelm fon Humboldtun yaradıcılığını ayrıca tədqiq etdikdən sonra, dilin fəlsəfi və psixoloji məsələləri ilə məşğul olan dilçilik məktəbinin nümayəndələrini də tədqiq edir. Gənc qrammatiklərdən sonra, Moskva və Kazan məktəbinin nümayəndələrini də ayrıca tədqiqata cəlb edən alim Ferdinand de Söşürə də ayrıca fəsil ayırır. Dərs vəsaitinin ikinci cildi müasir dilçilik cərəyanları və Azərbaycan dilçiliyinin nümayəndələrinə həsr olunub.

Bunlarla yanaşı, Əbülfəz Rəcəbli dünya dilçiliyinin təməl prinsiplərini müəyyənləşdirən alimlərə ayrıca monoqrafiyalar həsr etmişdir. Onun “Ferdinand de Söşürün dilçilik görüşləri”, “Vilhelm fon Humboldt – ümumi dilçiliyin banisi kimi”, “Uilyam Duayt Uitni – linqvist kimi” adlı iri həcmli monoqrafiyaları bu qəbildəndir. Alim eyni zamanda, Vilhelm fon Humboltun “Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafında rolu” əsərini də dilimizə tərcümə etmişdir. Onun “Qədim ərəb dilçiliyi” əsəri də ərəb dilçiliyi və onun müxtəlif cərəyanları, ərəb dilçiliyinin azərbaycanlı nümayəndələri və o cümlədən, Mahmud Kaşğarının dilçilik görüşlərinin öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bununla yanaşı Əbülfəz müəllim həm də müasir dilçilik cərəyanlarına da ayrıca monoqrafiyalar həsr etmişdir. Onun 2004-cü ildə nəşr etdiyi “Sosio-

linqvistika” monoqrafiyası Azərbaycan dilçiliyində hadisə sayıla biləcək əsərlərdəndir.

Alimin müasir dilçiliyin əsas cərəyanlarından biri olan strukturalizmə həsr etdiyi “Struktur dilçilik” monoqrafiyası da özünəməxsusluğu ilə seçilir. Onun əsas struktur dilçilik cərəyanlarına həsr edilən əsərləri də strukturalizmi Azərbaycanda təbliğ və təşviq edən əsərlərdən hesab edilir. Bura “London struktur dilçilik məktəbi”, “Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və qrammatika problemləri” və “Dilin struktur səviyyələri” adlı əsərlərini nümunə göstərmək olar.

Alimin dilçiliyin sırf nəzəri məsələlərinə həsr edilən əsərləri də özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu əsərlərdən danışarkən ilk olaraq 1993-cü ildə nəşr edilən “Dil, şüur, cəmiyyət, tarix” əsərini qeyd etmək lazım gəlir. Əsər özünəməxsusluğu ilə seçilir və müəllif dilin yaranmasına, dil və cəmiyyət, dil və şüur, dil və təfəkkür kimi məsələlərə, dilin yaranmasına öz münasibətini bildirir, bu ümumbəşəri və fəlsəfi problemlərə özünəməxsus şəkildə yanaşır və öz dövrü üçün kifayət qədər innovativ fikirlər irəli sürür.

Bununla yanaşı professor Əbülfəz Rəcəblinin dilçiliyin müxtəlif sahələrinə həsr etdiyi monoqrafiyalar da maraq doğurur. Alimin 2010-ci ildə nəşr olunan “Tipoloji dilçilik”, 2011-ci ildə nəşr olunan “Universalilər dilçiliyi” və 2016-cı ildə nəşr olunan “İnterferensiya” adlı monoqrafiyaları müasir dilçiliyin əsas problemlərinə həsr olunmuşdur. “Tipoloji dilçilik” monoqrafiyasında alim dünya dillərinin tipoloji araşdırmalarının tarixi, dillərin qrammatik quruluşunun tipləri araşdırılır. “Universalilər dilçiliyi” əsəri isə bütün dünya dillərində və ya dillərin böyük əksəriyyətində eyni və oxşar olan universal dil hadisələri – fonoloji, leksik, semantik, morfoloji və sintaktik universalilər araşdırılır, dil dəyişmələrində universalilərin iştirakı nəzərdən keçirilir. Alimin “İnterferensiya” əsəri dillərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı qarşılıqlı əlaqədə olan dillərdə baş verən normadan kənaraçıxma hallarına həsr olunmuşdur.

Bütün bu monoqrafiyalarla yanaşı Əbülfəz müəllimin dilçiliyin nəzəri problemlərinə həsr olunmuş iki iri həcmli monoqrafiyası da vardır ki, bu iki əsəri onun nəzəri dilçiliyə həsr etdiyi monoqrafiyalar içindən fərqləndirmək lazım gəlir. Çünki bu əsərlərdə, xüsusən də “Nəzəri dilçilik” adlı fundamental monoqrafiyada Əbülfəz

müəllim müasir dilçiliyin nəzəri problemlərinə öz münasibətini bildirir. Bu monoqrafiyada dilin mahiyyəti və insan həyatında rolu, adların əşya ilə əlaqəsi, dilin və nitqin vəzifələri, dil işarələri, işarənin təbiəti, ixtiyariliyi və şərtiliyi, dil və nitq – şüur və təfəkkür arasındakı münasibətlər, cəmiyyətin yaranması və inkişafında dilin rolu, eyni zamanda digər nəzəri məsələlər öz geniş əksini tapır. Əsər günümüzə qədər dilçiliyimizdə yazılan və bu mövzuya həsr olunan ən sanballı monoqrafiyadır desək yəqin ki yanılmırıq.

Professor Əbülfəz Rəcəblinin “Dilçilik metodları” əsəri də bu sahədə dilçiliyimizdə yazılan ən həcmli və sanballı əsərdir. Əsərdə dilin tədqiqinin təsvir, müqayisəli, tipoloji, coğrafi, struktur və sosioloji təhlil metodları, dillərin sinxron və diaxron təsviri üsulları təhlil edilir.

3. Professor Əbülfəz Rəcəblinin elmi maraq dairəsi təkcə türk dilçiliyi və nəzəri dilçiliklə məhdudlaşmır. Onun dilçiliklə yanaşı, tarix, linqvokulturalogiya, talış dili və digər sahələrdə yazdığı əsərlər də diqqətdən kənar qalmamalıdır. Alimin “Ulu türklər” adlı kitabı türk xalqlarının tarixinin araşdırılması, “Uyğurlar” adlı kitabı isə uyğur xalqının tarixini araşdırmaq baxımından əvəzolunmaz mənbə hesab edilir. “Frankodan sonra İspaniyanın xarici siyasəti” kitabında ispan hökumətinin 1975-1985-ci illər arasında xarici siyasəti təhlil edilir. “S.Vurğunun “Komsomol poeması”nın ilkin variantı” kitabında və “M.F.Axundovun dramaturgiyası”, “M.F.Axundovun fəlsəfi görüşləri”, “Böyük gülüş ustası” və s. məqalələrində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri, T.Drayzer və onun “Amerika faciəsi” romanı” kitabı və “Amerikanın mütərəqqi yazıçısı”, “Madam Bovari”nin müəllifi” adlı məqalələrində isə xarici ölkə ədəbiyyatı məsələləri, “Linqvistik ölkəşünaslığın əsasları” kitabı və “İngilis dilində önlüklərin omonimliyi”, “Müasir ingilis dili önlükləri haqqında bəzi qeydlər” məqalələrində isə ingilis dili, o cümlədən, ingilisdilli ölkəşünaslıq məsələləri təhlil edilir. Alimin talış dili haqqında “Məktəblinin talışca – azərbaycanca lüğəti”, “Talış dilinin orfoqrafiya lüğəti”, “Talışlar və talış dili”, “Talış dilinin fonetikasi” və Ə.Əliyevlə birgə yazdığı IV siniflər üçün “Talış dili” dərslikləri vardır.

Alimin talış dili ilə bağlı yazdığı əsərlər içərisində iki əsəri xüsusi olaraq qeyd etmək

lazımdır. Birinci əsər “Talışlar və talış dili” (1994) kitabıdır. Alim əsərdə əvvəlcə talışlarla bağlı qısa öçerk verir. Altı səhifəlik bu öçerkdən sonra “Talış dilinin tədqiqi” bölməsində talış dili ilə bağlı rus və Avropa dilçiliyində aparılan tədqiqatlar təhlil edilir. Bu hissə talış dilinin tədqiqi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Daha sonra müəllif talış dilinin fonetikasi haqqında qısa öçerk verir. Onun fonem sistemini qısa şəkildə şərh edir.

Monoqrafiyanın əsas hissəsi talış dilinin morfoloqiyasına həsr olunub. Müəllif isim bölməsində talış dilində özünəməxsus yer tutan köməkçi nitq hissəsi – önlükləri tədqiq edir. Daha sonra talış dilində özünəməxsusluğu ilə seçilən və dağılmaqda olan hal sistemi təhlil edilir və bir çox İran dillərində olduğu kimi, bu dildə də iki hal – vasitəsiz və vasitəli halın olduğunu qeyd edir. Daha sonra qoşma tədqiqata cəlb edilir.

Sifət bəhsində sifət düzəldən şəkilçilər və sifətin məna növləri tədqiq edilir.

Saydan danışarkən alim çox nadir bir halı xatırladır. Belə ki, o sıra saylarının talış dilində -ım (onun variantları –om, nım, -hım, -yım) şəkilçisi ilə düzəldiyini qeyd edir. Artıq müasir talış dili üçün arxaik hal olan bu şəkilçi demək olar ki, işlədilmir və yalnız müəyyən sözlərin tərkibində işlənməkdədir. Alim nümunə kimi dıvım “ikinci”, seyım “üçüncü”, çoom “dördüncü”, pencım “beşinci”, şəşım “altıncı”, haftım “yeddiinci”, həştım “səkkizinci”, nəvım “doqquzuncu”, davım “onuncu”, yonzahım “on birinci”, donzahım “on ikinci”, senzahım “on üçüncü”, çordahım “on dördüncü”, ponzahım “on beşinci”, şonzahım “on altıncı”, havdahım “on yeddiinci”, həjdəhım “on səkkizinci”, nonzahım “on doqquzuncu”, vistım “iyirminci”, siyyım “otuzuncu”, çılım “qırxıncı”, pencohım “əllinci”, şestohım “altmışıncı”, haftohım “yetmişinci”, həştohım “səksəninci”, nevohım “doxsanıncı”, şahım “yüzüncü”, həzohım “mininci” sıra saylarını verir. Onun fikrincə, “birinci” sıra sayının bu üsulla əmələ gəlməsinə təsadüf edilmir; deyilənə görə, bu say iyn sözü ilə ifadə edilir. Bu sıra sayları müasir talış dilində işlənməsə də birinci mənasında əvvəlım sözü indi də işlənməkdədir. Eyni zamanda, dini mərasimlərə aid sem, haftım, çılım sözləri işlənir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, bu sözlər artıq isim kimi işlənir və vurğusuna görə fərqlənir. Məsələn,

ha'ftım sözündə vurğu ilk hecaya düşür və sıra sayıdır, haftı'm sözündə isə vurğu son hecadadır və isimdir.

Əvəzlilərdən danışarkən alim şəxs, yiyəlik, işarə və qayıdış, sual və qeyri-müəyyən əvəzlilərdən danışır. Alim haqlı olaraq, az və mı şəxs əvəzlilərini sinonim kimi verir. Alim bu bəhsdə talış dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən olan enklitlərə də xüsusi yer verir. Alimin fikrincə, bu əvəzlik qalıqları, yəni enklitlər mənsubiyyət şəkilçilərindən başqa bir şey deyildir və onlar əsasən, erqativ cümlələrdə mübtədanın şəxsini və kəmiyyətini göstərmək üçün işlədilir, çox vaxt əsas (bütöv) şəxs əvəzliyini (şəxs əvəzliyinin müstəqil formasını) təkrarlayır yaxud əvəz edir: mı (əvım) vınde yaxud əvım vınde “Mən onu götdüm”.

Zərf bölməsində, alim, zaman, yer və tərzihərəkət zərflərindən bəhs edir.

Talış dili morfoloqiyasının ən maraqlı bəhsi, heç şübhəsiz, feildir. Alim talış dilində feil formalarının yaranmasında prefikslərin rolundan, xəbər, lazım, arzu və əmr şəkillərindən bəhs edir. Alimin feilin zamanları ilə bağlı fikirləri xüsusi ilə maraq doğurur. Feil bəhsinin sonunda talış dilində təsriflənməyən feilləri təhlil edirlir. Xüsusən də məsdərlə bağlı alimin fikirləri maraq doğurur. Məlumdur ki, talış dilində məsdər məsələsinə alimlər, demək olar ki, toxunmur. Bu mənada, Əbülfəz müəllimin məsdərə yanaşması maraq doğurur.

Morfoloqiya bəhsinin sonunda alim köməkçi nitq hissələrini, yəni bağlayıcı, ədat, nida və təqlidi sözləri təhlil edir.

Monoqrafiyada morfoloqiya nisbətən sintaksis bəhsinə az diqqət ayrılır. Bu bəhsdə, əsasən, talış dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, xüsusən də nominativ və erqativ cümlə strukturu təhlil edilir. Talış dilində söz sırasından bəhs olunur. Alim eyni zamanda tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələri də təhlil edir.

Monoqrafiyanın son bölməsi leksikaya həsr olunub. Bu bölmədə qısa da olsa talış dilinin dialektlərindən də bəhs olunur.

Ümumilikdə, qeyd olunmalıdır ki, monoqrafiya talış dilinin qrammatikasi barədə tam məlumat verir və olduqca yüksək səviyyədə yazılan bir əsərdir.

Alimin talış dili ilə bağlı yazdığı ən sanballı əsər isə, heç şübhəsiz, “Talış dilinin fonetikasi” əsəridir. Əsər 2008-ci ildə “Nurlan” nəşriyy-

yatında çap olunub. Əsərin girişində alim əvvəlcə “Talışlar” adlı bəhs verir və bu bəhsdə talışların tarixini araşdırır. Talış xalqının tarixi haqqında çox mükəmməl bir oçerk olan bu hissədə talışların Qafqazın aftoxton bir xalqı olduğu sübut olunur və talışların guya “əski türklər” olduğu iddiası konkret faktlarla inkar edilmişdir. Ümumiyyətlə, bu oçerk talış xalqının tarixinin öyrənilməsi baxımından da olduqca maraqlıdır.

Talışlar adlı ilk bölmədən sonra alim talış dilinin tədqiqindən bəhs edir. Bu bölmə “Talışlar və talış dili” kitabında olan bölmənin nisbətən genişləndirilmiş hissəsi olduğundan bu haqda çox yazmaq istəməzdik. Növbəti bölmə isə “Talış əlifbası” adlanır. Burada müəllif ilk olaraq əlifba və dil məsələlərinə toxunur və haqlı olaraq bu nəticəyə gəlir ki, dünya xalqlarının əksəriyyətinin özünəməxsus əlifbası yoxdur və əlifba yazıdan daha çox siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Alimin fikrincə, latın qrafikalı əlifba talış dilinin fonemlərinin realizə olunmasında heç bir çətinlik törətmir. Amma alim talış dilində incə “ü” səsinin ifadəsində “u” qrafik işarəsindən istifadənin tərəfdarı olduğunu qeyd edir, çünki talış dilində qalın “u” səsi olmadığından bir işarə verilməsi məqsədəuy-

ğun hesab edilir. Bu halda isə adətən, diakritik işarəsi olmayan hərfin istifadəsinin daha doğru olduğunu qeyd edir. Fikrimizcə, bu doğru qərardir. Alim eyni zamanda bir neçə dəyişiklik də təklif edir və sonda latın qrafikalı talış əlifbasının layihəsini verir.

Monoqrafiyada daha sonra talış dilinin bütün səs sistemi tədqiqatına cəlb olunur. İlk olaraq saıtlərin hər birinin fizioloji-akustik xüsusiyyətləri, daha sonra isə samit fonemlər və onların xüsusiyyətləri araşdırılmaya cəlb olunur. Sonda alim talış dilində fonetik hadisələri təhlil edir və orfoqrafiya məsələlərinə yer verilir. Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, bu əsər indiyə qədər talış dilinin ayrıca bir səviyyəsinə həsr olunmuş ən sanballı əsərdir.

Nəticə. Müasir Azərbaycan dilçiliyi tarixində özünəməxsus yer tutan professor Əbülfəz Rəcəblinin dilçilik fəaliyyətinin tədqiqi onu deməyə əsas verir ki, alim dilçiliyin ən müxtəlif sahələri ilə məşğul olmasına baxmayaraq öz tədqiqatlarını daha çox türkoloji və nəzəri dilçilik sahələrində aparmışdır. Alimin bu sahələrə adi əsərləri öz orijinallığı və özünəməxsusluğu ilə seçilir. Fikrimizcə, onun dilçilik fəaliyyəti hələ bir çox illər tədqiq ediləcək və lazımı qiymətini alacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. (2007) Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı, Şərq-Qərb, 256 səh.
2. Rəcəbli Ə. (2007) Azərbaycan dilçiliyi. Bakı, Nurlan, 416 səh.
3. Rəcəbli Ə. (2003) Dilçilik metodları. Bakı, Nurlan, 492 səh.
4. Rəcəbli Ə. (2006) Dilçilik tarixi. İki cildə. I cild. Bakı, Nurlan, 528 səh.
5. Rəcəbli Ə. (2006) Dilçilik tarixi. İki cildə. II cild. Bakı, Nurlan, 616 səh.
6. Rəcəbli Ə. (2004) Göytürk dilinin fonetikasi. Bakı, Nurlan, 418 səh.
7. Rəcəbli Ə. (2003) Göytürk dilinin sintaksisi. Bakı, Nurlan, 634 səh.
8. Rəcəbli Ə. (2016) İnterferensiya. Bakı, Nurlan, 240 səh.
9. Rəcəbli Ə. (2003) Nəzəri dilçilik. Bakı, Nurlan, 515 səh.
10. Rəcəbli Ə. (2004) Sosiolinqvistika. Bakı, Nurlan, 520 səh.
11. Rəcəbli Ə. (2005) Struktur dilçilik. Bakı, Nurlan, 530 səh.
12. Rəcəbli Ə. (2008) Talış dilinin fonetikasi. Bakı, Nurlan, 188 səh.
13. Rəcəbli Ə. (1994) Talışlar və talış dili. Bakı, BDU, 84 səh.

Rasim HAYDAROV

THE LINGUISTIC VIEWS OF ABULFAZ RAJABLI

SUMMARY

Having a special place in Azerbaijani linguistics and creating a school Abulfaz Racabli is the author of dozens of textbooks, manuals and monographs on various fields of linguistics. Undoubtedly, his main activity was related to Turkological linguistics. This is not accidental, because both his PhD and doctoral dissertation were related to the language of ancient Turkish written monuments. Later, the scientist published several monographs in this field and published a four-volume monograph on the grammar of written monuments. Abulfaz Rajabli is also the author of many monographs and textbooks in the field of theoretical linguistics. His fundamental works on the history of both world

and Azerbaijani linguistics are very relevant in terms of studying the history of linguistics. The scientist has works on individual linguists who have a special place in the history of world linguistics, as well as on schools that have left their mark on the history of linguistics. In addition to the works written by Abulfaz Rajabli on the theoretical aspects of linguistics, he has many monographs and articles in other fields. The scholar's works on the Talysh language are of interest in this regard. The article briefly comments on the main directions of the work of the prominent Azerbaijani linguist, Professor Abulfaz Rajabli.

Key words: *Azerbaijani linguistics, Abulfaz Rajabli, theoretical linguistics, turkological linguistics, Goyturk language, Talysh language*

Расим ГЕЙДАРОВ

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АБУЛЬФАЗА РАДЖАБЛИ

РЕЗЮМЕ

Заняв особое место в азербайджанском языкознании и создав школу, Абульфаз Раджабли является автором десятков учебников, учебных пособий и монографий по различным областям лингвистики. Несомненно, основная его деятельность была связана с тюркологическим языкознанием. Это не случайно, ведь и его кандидатская, и докторская диссертация были связаны с языком древнетюркских письменных памятников. Позже ученый опубликовал несколько монографий в этой области и опубликовал четырехтомную монографию по грамматике письменных памятников. Абульфаз Раджабли также является автором множества монографий и учебников в области теоретической лингвистики. Его фундаментальные труды по истории как мирового, так и азербайджанского языкознания очень актуальны с точки зрения изучения истории языкознания. У ученого имеются работы по отдельным лингвистам, занимающим особое место в истории мировой лингвистики, а также по школам, оставившим свой след в истории языкознания. Помимо работ, написанных Абульфазом Раджабли по теоретическим аспектам лингвистики, у него есть много монографий и статей в других областях. В этом отношении интересны работы ученого по талышскому языку. В статье кратко комментируются основные направления работы выдающегося азербайджанского лингвиста, профессора Абульфаза Раджабли.

Ключевые слова: *азербайджанская лингвистика, Абульфаз Раджабли, теоретическая лингвистика, тюркологическая лингвистика, гойтюркский язык, талышский язык.*